

JOŽE PIRJEVEC
JUGOSLAVIJA
1918–1992

VSEBINA

Predgovor 9

KRALJEVINA JUGOSLAVIJA 1918–1941

Steklenica piva na smetišču	13
Diplomacija in nasilje	32
Država norišnica	38
Kraljevina SHS in njenih pet nevarnih sosedov	63
Diktatura kralja Aleksandra	71
Mussolini in »diktator iz porcelana«	96
Stojadinovičev intermezzo	106
Regent Pavle v kletki s tigrom	120

JUGOSLAVIJA V VOJNI 1941–1945

Vojna 137

SOCIALISTIČNA JUGOSLAVIJA 1945–1992

Poplava in blato	189
Ljubezen do Sovjetske zveze	209
Tito, Stalinov sovražnik št. 1	225
Partija je kot solza čista	235
Zvezdni trenutek KPJ	249
Našopirjeni zmaj iz papirja	268
Čas nezaupanja, ovaduštva in strahu	292
Jugoslovanska različica mednarodnega oportunizma	324
Grenka zmaga starih bogov	348
Balkanski sod smodnika	387
Na trhli brvi dolgovi	415
Leta suhih krav	446
Vidovi dan	474
Vojna – osamosvojitve – vojna	525

Opombe 544

Literatura 554

Imensko kazalo 573

PREGOVOR

»Habent sua fata libelli.« S tem rekom so stari Rimljani hoteli poudariti, da ima vsaka knjiga svojo usodo, pa tudi svojo zgodbo. Pričujoča knjiga je nastala na pobudo nekega rimskega založnika, ki je sredi prejšnjega desetletja v času perestrojke zaslutil, da se v komunističnem svetu dogaja nekaj epohalnega, in si je zato zamislil vrsto zgodovinskih publikacij, posvečenih raznim državam srednje Evrope. Ta velikopotezni načrt se je sicer izjalovil, njegov rezultat, vsaj glede zgodovine Jugoslavije, za katero sem se obvezal, pa je bil obširen niz oddaj, ki sem jih na to temo napisal v naslednjih letih za slovenski tržaški radio. Omenjena radijska predavanja so šla v eter, ko je postajalo vse bolj očitno, da jugoslovanska kriza ni samo prehodni krč, temveč zaključno poglavje na smrt obsojene državne tvorbe, kar mi je ponujalo nadvse redko, čeprav tudi odgovorno in izzivalno priložnost, da prikažem zgodbo o njenem nastanku, rasti in propadu. Zato se je pisanje tudi zavleklo do leta 1991 in čez ter se nato zaokrožilo v knjigo, napisano v italijanščini, ki jo je z naslovom *Il giorno di San Vito* (Vidov dan) leta 1993 izdala v Torinu radijska založba Nuova ERI. Ker je bilo zanimanje za to, kar se dogaja v bivšem jugoslovanskem prostoru, v Italiji takrat na višku, je knjiga doživela lep uspeh, saj je izšla kar v treh izdajah. S tem bi se njena zgodba končala, če bi me Jože A. Hočevar, direktor koprške založbe Lipa, ne povabil, naj pripravim tudi slovensko objavo. Ponudbo sem seveda z veseljem sprejel, ne da bi vedel, kakšni avanturi grem nasproti. Čeprav je bila originalna predloga za italijansko knjigo serija slovenskih radijskih oddaj, se je namreč načrt, da postavim knjigo spet na slovenske noge, izkazal kot izredno kompleksen, težak in zamuden, saj je zahteval kar dve leti trdega dela. Velika časovna razlika med italijansko in slovensko verzijo pa je bila seveda tudi koristna, kajti dovolila mi je, da sem na podlagi dodatne literature, predvsem pa na podlagi ruskih, britanskih in

ameriških arhivskih virov, ki so postali dostopni šele pred kratkim, v marsičem preoblikoval tukaj objavljeno besedilo in ga v nekaterih osrednjih poglavjih na novo napisal. Pričujoča zgodovina Jugoslavije tako ni zrcalna slika italijanske, temveč povsem originalna in v marsičem radikalno spremenjena verzija.

10

Pisanje o tako zanimivem, a obenem obvezujočem problemu, kakor je zgodovina bivše Jugoslavije, zahteva seveda razvejeno raziskovalno delo, ki ga je mogoče opraviti samo v velikih znanstvenih središčih. Da sem to lahko storil, se moram zahvaliti celi vrsti institucij, ki so mi s štipendijami omogočile prebivanje na tujem. Naj jih tukaj navedem: Alexander von Humboldt-Stiftung, Österreichische Gesellschaft für Literatur, Slovenska kulturno-gospodarska zveza in Nobelov inštitut v Oslu. Obenem mi je v prijetno dolžnost, da se spomnim vseh tistih prijateljev, znancev in kolegov, ki so mi pri oblikovanju teksta z nasvetom, pričevanjem, s spodbudno, včasih tudi kritično besedo stali ob strani: Dušan Biber, Milutin Mitrović, Rade Petrović, Vida Tomšič, Peter Vodopivec, Anton Vratuša in Mitja Ribičič. Posebno prisrčna misel naj gre Bogu Grafenauerju in Mariji Vilfan.

Jože Pirjevec

KRALJEVINA JUGOSLAVIJA
1918-1941

1. poglavje

STEKLENICA PIVA NA SMETIŠČU

1. decembra 1918 je princ regent Aleksander Karađorđević v Beogradu, ki so ga srbske čete komaj pred mesecem dni osvobodile, sprejel 28-člansko delegacijo Narodnega sveta iz Zagreba. Ta skupščina, v kateri so se 8. oktobra, še pred propadom Avstro-Ogrske, zbrali predstavniki južnih Slovanov v habsburški monarhiji, je 29. oktobra razglasila ustanovitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki naj bi bila ob srbski in črnogorski tretja južnoslovenska suverena enota. Ker pa je nihče ni mednarodno priznal, je bila prav kmalu prisiljena, da se odloči za združitev z zmagovito Srbijo. Pod pritiskom italijanskih ozemeljskih zahtev, socialnih nemirov v nekaterih predelih Hrvaške in zaradi splošne zmede je Narodni svet poslal svoje predstavnike v srbsko prestolnico, prepričan, da je rešitev le v takojšnji spojitvi s kraljevino Karađorđevićev. Čeprav so Slovenci in Hrvati to storili predvsem iz strahu, niso bili pripravljeni privoliti v združitev brez pogojev. Delegacija Narodnega sveta je imela nalogo, da zahteva, preden privoli vanjo, svobodno ustavodajno skupščino, ki naj bi suvereno odločala o monarhiji ali republiki. Obenem pa naj bi dobila tudi zagotovilo, da centralna vlada ne bo kršila lokalnih avtonomij in bo zase pridržala le nekaj najpomembnejših pristojnosti.

Toda v Beogradu so bili po pravkaršnji zmagi pijani od ponosa, zato tem zahtevam niso bili naklonjeni. Srbi so imeli lastno vojsko in so vedeli, da bodo na mirovni konferenci sedeli na častnem mestu med zmagovalci, medtem ko so Slovenci in Hrvati morali hiteti, če so se hoteli rešiti iz ruševin cesarstva, za katero so se do včeraj borili. Po treh dneh pogovorov so bili poslanci Narodnega sveta prisiljeni, da privolijo v združitev, ki ni bila v duhu prejetih navodil. »Naša avstro-madžarska stvarnost,« je pozneje zapisal Krleža, »se je pijano zakotalila pod prestol Karađorđevićev kakor

prazna steklenica piva v smeti.«¹ Med kratko in formalno slovesnostjo je regent v imenu svojega očeta kralja Petra I., ki že dolgo ni opravljal vladarskih dolžnosti, razglasil Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS) in poudaril, da želi biti zvest »velikim ustavnim, parlamentarnim in najširšim demokratičnim načelom.«² S temi besedami pa je implicitno že kratil pravico bodoči ustavodajni skupščini, da svobodno izbere ne samo ime nove države (Srbi so odklanjali naziv Jugoslavija, ker se niso hoteli odpovedati svoji individualnosti), temveč tudi njeno institucionalno ureditev: republiko ali monarhijo. Njegova odločenost ne samo kraljevati, temveč tudi vladati je postala očitna že čez nekaj dni. Ne da bi upošteval mnenje strankarskih prvakov, da je najprimernejši kandidat za predsednika prve skupne vlade stari in častitljivi Nikola Pašić, ki je vodil Srbijo pred vojno in med njo, je kot svojega kandidata vsilil Stojana Protića, prepričan, da ga ta zagotovo ne bo zasenčil na političnem prizorišču. Predstavniki strank so regentov diktat sprejeli z negotovanjem, toda ker so se zavedali, »da smo še brez meja, brez države, a imamo že krizo«, so popustili njegovi volji.³

Protić, predstavnik Radikalne stranke (že dolgo radikalne samo po imenu), je 20. decembra 1918 sestavil koalicijsko vlado, v katero je stopilo 12 strank. Njen podpredsednik je postal Slovenec Anton Korošec, ki se je že kot poslanec v dunajskem parlamentu boril za jugoslovansko združitev, za zunanjega ministra pa je bil imenovan Dalmatinec Ante Trumbić, vodja medvojnega Jugoslovanskega odbora. Na čelo pomembnega notranjega ministrstva je bil postavljen hrvaški Srb Svetozar Pribičević, eden najbolj zagnanih zagovornikov »integralne narodne enotnosti« jugoslovanskih »plemen«.

Začasna vlada se je znašla pred izredno težko nalogo, saj je bilo treba uskladiti celo plejado dežel z različno upravno in kulturno tradicijo. V novo državo so namreč stopile poleg dveh samostojnih kraljevin, Srbije in Črne gore, še Hrvaška in Slavonija, ki sta pripadali madžarski polovici habsburške monarhije, Kranjska, južna Štajerska, del Koroške in Dalmacije, doslej podložne Dunaju, Bosna in Hercegovina, bivši avstro-ogrski kondominij, ter Kosovo-Metohija in Vardarska Makedonija, ki ju je Srbija osvojila v balkanskih vojnah 1912–13 in spet pridobila po koncu prve svetovne

vojne. Od 12 milijonov prebivalcev teh dežel jih je osem imelo isti knjižni jezik, srbohrvaščino, ki so jo Srbi in Črnogorci pisali v cirilici, Hrvati pa v latinici. Latinico so uporabljali tudi Slovenci, tretja konstitutivna enota v državi, imeli pa so lasten jezik, soroden srbohrvaščini. Poleg omenjenih »plemen«, kot so trdili zagovorniki jugoslavizma, so v še neopredeljenih mejah kraljevine živele številne etnične skupnosti, od katerih so bile nekatere priznane, druge pa ne: 750.000 Bošnjakov slovanskega izvora, a islamske kulture, 600.000 Makedoncev, 500.000 Nemcev in skoraj prav toliko Madžarov in Albancev, več kot 200.000 Romunov, 150.000 Turkov, 115.000 Čehov in Slovakov, poleg njih pa še Ukrajinci, Poljaki, Italijani, Židje in Romi.

15

Prav tako pisana je bila Kraljevina SHS tudi na verskem področju: pravoslavni je bilo približno pet milijonov, samo 300.000 manj je bilo katoličanov, uniatov 400.000, muslimanov dobrih 1.300.000, protestantov 229.000 in Židov (Aškenazov in Sefardov) 36.000. Medtem ko je bila nova država v Evropi šele deseta po številu in šestnajsta po gostoti prebivalstva, je po etnični in verski raznolikosti zaostajala le za sovjetsko Rusijo. V nasprotju z njo pa ni imela naroda, ki bi s svojo številčno in kulturno močjo mogel prevladati nad vsemi preostalimi. Vrh tega so bile etnične skupnosti neenakomerno poseljene na njenem teritoriju, saj so bila nekatera območja narodnostno homogena (Slovenija, del Hrvaške, osrednja Srbija), druga pa nadvse mešana in razdrobljena (Bosna in Hercegovina, Makedonija, Vojvodina). Velikanska so bila tudi razhajanja med posameznimi deli države glede na stopnjo kulturne ozaveščenosti, politične in civilne zrelosti ter ekonomske razvitosti. Za ponazoritev samo en podatek: v Sloveniji je bilo po popisu leta 1921 okrog 8,8 odstotka nepismenih, v južni Srbiji oziroma Makedoniji pa kar 83,8 odstotka.

Državniki, ki so bili pri krmilu Kraljevine SHS, so se od začetka morali soočiti z velikimi težavami, saj je vojna zapustila nadvse tragično dediščino. Bivše habsburške dežele, ki na svojih tleh niso videle tujih čet, je štiriletni napor za ohranitev cesarstva povsem izčrpal, Srbija in Črna gora pa sta v vojni vihri skoraj izkrvaveli. Srbija je v letih 1914–1918 izgubila okrog pol milijona ljudi, ki so

padli v boju ali pa so jih pobrale nalezljive bolezni in lakota. Habsburške čete, ki so imele osvojeni kraljevini za vojni plen, so namreč v obdobju svoje zasedbe temeljito opustošile vasi in mesta ter pobrale prebivalstvu vse, kar je bilo mogoče odnesti: živino, poljedelško orodje, hišno opremo.

16

Težave, s katerimi se je bila prisiljena spopasti mlada država, bi bilo verjetno mogoče premostiti, če bi imeli zagovorniki politične, kulturne in jezikovne združitve kaj podpore v širokih ljudskih množicah. V resnici pa so bili glasniki maloštevilnih meščanskih in intelektualnih krogov, ki so predstavljali komaj drobec celotnega prebivalstva. Vrh tega niso bili sposobni, da bi na politični in gospodarski ravni oblikovali vodilni razred, ki bi presegal omejeno, provincialno mentaliteto in bi bil zmožen široke vizije, potrebne za usklajeno združitev dežel s tako raznoliko zgodovinsko, kulturno in versko tradicijo. Če ne bi bilo srbske vojske in policije in predvsem če ne bi bilo podpore velikih sil, ki so bile prepričane, da je v kaotični in zaostali balkanski stvarnosti samo Srbija zmožna ohraniti kolikor toliko spodoben red, bi Kraljevina SHS najbrž kmalu razpadla. Tako pa je zdržala, čeprav so jo od samega začetka pretresali krčeviti nemiri, ki niso napovedovali nič dobrega. Prav kmalu je postalo jasno, da so bili veliki optimisti tisti, ki so kot Trumbić med vojno trdili: »Najvažnejše je, da pridemo vsi pod isto streho,« in da niso poznali problemov in zahtev lastnega naroda, kaj šele sosednjih.⁴

Na kako krhkih temeljih stoji Kraljevina SHS, se je pokazalo že 5. decembra 1918, ko je v Zagrebu izbruhnila vstaja nekdanjih avstro-ogrskih vojakov, ki so šli na ceste in vzklikali: »Živela republika!« V spopadu s četami, zvestimi Narodnemu svetu, je takrat padlo 15 mož, 20 pa je bilo ranjenih. Tudi iz drugih hrvaških središč so prihajale novice o zborovanjih in protimonarhističnih manifestacijah, ki so pričale, da se mnogi strinjajo s protestom voditelja maloštevilne Hrvaške kmečke stranke Stjepana Radića proti prenapeti združitvi: »Hrvati moramo povedati jasno in glasno: če hočejo Srbi imeti državo s centralistično vlado, Bog z njimi! Mi Hrvati nočemo drugačne državne ureditve kot federalno republiko.«⁵

Te besede so v Narodnem svetu, ki je bil popolnoma pod vplivom Svetozarja Pribičevića, izzvenele v prazno, še bolj neodmevne pa so bile v Beogradu. Tam so bili prepričani, da je Srbija drago plačala zmago in da ima zato pravico krojiti usodo nove države po svoje, brez posebnih ozirov do Hrvatov, včerajšnjih »sovražnikov«. Tako je bila prva institucija Kraljevine SHS, ki so jo ti spoznali, srbska vojska; vendar ta ni storila ničesar, da bi si pridobila naklonjenost prebivalstva, temveč se je bahaško obnašala kot »osvoboditeljica«. Na nezaupljivost in bolj ali manj odkrito sovražnost prebivalstva je odgovorila z batinami, z obsednim stanjem in grobim vmešavanjem v civilno upravo. V takšnem ozračju zastraševanja in terorja je bilo seveda vedno bolj slišali Radićev glas, da Srbi niso osvobodili Hrvatov, saj v habsburški monarhiji niso bili sužnji.⁶

17

Stjepan Radić je bil razgledan, dinamičen človek, prepričan pacifist, a ne brez demagoških nagnjenj, ki so se kazala v politiki odmevnih dejanj in zanesenih besed. Znal je tolmačiti ljudsko nezadovoljstvo in za hrvaški narod zahteval pravico do samoodločbe. Načelno sicer ni zavračal federacije med Srbi, Hrvati in Slovenci, predstavljal pa si jo je kot zvezo enakopravnih narodov in ne kot podložništvo »srbski Aziji«. Beograjska vlada ga sprva ni jemala resno, a prav kmalu je bila prisiljena spremeniti svoje mnenje. Na začetku leta 1919 se je Radić namreč z velikim uspehom lotil zbiranja podpisov za peticijo, s katero je izpodbijal pravico Narodnega sveta, da priključi dežele, ki jih predstavlja, kraljevini Karađorđević. Ta dokument je hrvaški politik poslal tudi pariški mirovni konferenci in s tem povzročil nemalo zadrege jugoslovanski delegaciji, ki si je v tistem času z vsemi močmi prizadevala za mednarodno priznanje nove države. Konec marca 1919 so Radića obtožili, da je navezal stike s sovražno Italijo in da pripravlja republikansko vstajo. Aretirali so ga in ga, razen kratke prekinitve spomladi naslednjega leta, zadržali v zaporu vse do volitev v ustavodajno skupščino. Takšno energično ravnanje s »hrvaškim Gandijem« pa se je nekaterim zdelo še premilo. Minister za notranje zadeve Svetozar Pribičević je zagovarjal bolj drastično rešitev, češ da je Radića treba ubiti. Čeprav je v primitivnem in zaostalem okolju, kot je bilo srbsko, sekira še vedno veljala za legitimno politično »zdravilo«, do

tako skrajnega dejanja vendar ni prišlo.⁷ Dejstvo pa je, da so v Beogradu, kjer so poznali hrvaško stvarnost zelo površno, imeli Pribičevića za izvedenca, saj je bil dolgo član zagrebškega sabora, in so fanatično odločnost, s katero je zagovarjal politiko »trde roke«, v glavnem povsem odobraval.

18

Odnosi med prebivalstvom in novimi oblastmi tudi v drugih priključenih deželah niso bili manj napeti in zapleteni. V rodovitni Vojvodini, kjer so poleg Srbov (35 odstotkov) živeli tudi Nemci, Madžari in druge etnične skupnosti, so se kmalu začele pojavljati lokalistične težnje, ki so se kazale najprej v poskusih kmetov, da bi preprečili izvoz hrane v lačno Srbijo ter Bosno in Hercegovino. Še slabše je bilo v Črni gori, kjer je 26. novembra ljudska skupščina v Podgorici odstavila domačo dinastijo Petrovičev-Njogošev in se odločila za združitev s Srbijo. S tem pa se niso strinjali vsi, nasprotno, prav kmalu sta se na temelju še predvojnih sporov izoblikovali dve frakciji, »belaši« in »zelenaši«, od katerih so bili prvi zagovorniki Karađorđevićev, drugi, manj številni, pa so proglašali svojo zvestobo izgnanemu kralju Nikoli. Že januarja 1919 je izbruhnila krvava državljanska vojna, v katero se je vpletla tudi Italija. Zaradi sorodstvenih vezi med Savojski in Petrovići, predvsem pa zaradi svojih političnih interesov, ki so ji narekovali čim bolj oslabiti sosednjo kraljevino, je finančno podprla »zelenaše« in jim pomagala, da so vztrajali v boju vse do pomladi leta 1924.

Tudi v Bosni in Hercegovini, kjer so živeli Srbi (43,49 odstotka), Bošnjaki (32,25 odstotka) in Hrvati (22,87 odstotka), je prišlo proti koncu leta 1918 in na začetku 1919 do številnih nasilnih dejanj. Povzročili so jih pravoslavci, da bi se znesli nad muslimani, včerajšnjimi gospodarji, in se maščevali za stoletno tlačanstvo. To socialno ter tudi nacionalno in versko obračunavanje sta podpirala Beograd in lokalna srbska buržoazija, odločena, da si zagotovita oblast v deželi. Tu naj bi pripadali srbski narodnosti po tezi, ki jo je že v 19. stoletju postavil V. S. Karadžić, ne samo tisti, ki so izpovedovali ortodoksno in katoliško vero, temveč tudi muslimani. »Približno tisoč pobitih ljudi, 76 sežganih žensk, 270 oropanih in opustošenih vasi, takšen je za nas muslimane račun srečnega prihoda tiste Jugoslavije, ki smo ji bili pripravljeni služiti z vso dušo,«

je leta 1919 potožil v intervjuju s francoskim časnikařem verski vodja Bošnjakov Mehmed Džemaludin efendi Čaušević.⁸

Medetnični odnosi in verske razlike so prav tako močno vplivali na dogajanje na Kosovu in v Makedoniji, v deželah, ki ju je Srbija osvojila v času balkanskih vojn in kamor se je vrnila leta 1918 z oholostjo »odrešiteljice«. Stara Srbija in Južna Srbija, ki sta v srednjem veku videli sijaj in propad Nemanjićev, utemeljiteljev srbskega cesarstva, sta bili na začetku 20. stoletja naseljeni pretežno z Albanci in Makedonci, ki se niso želeli posrbiti, temveč so upirali oči bodisi v Tirano bodisi v Sofijo. Da bi spremenile etnično strukturo teh pokrajin (na Kosovu je bila le petina prebivalstva srbska) in popravile krivice, povzročene Srbom skozi stoletja, beograjske oblasti niso izbirale sredstev: brutalni vojaški zasedbi in »pomiritev« je sledila načrtna raznarodovalna politika, ki sta jo zaznamovali izključitev albanskega in makedonskega jezika iz javne uprave in šol ter naselitev srbskih in črnogorskih kolonov, predvsem vojnih veteranov. Po nekaterih podatkih naj bi oblasti preselile iz Bosne in Hercegovine, Like in Črne gore na Kosovo okoli 60.000 kmetov in jih zadolžile, da opravijo pravo etnično čistko. Brez prelivanja krvi seveda ni šlo. Albanci, zaprti v zaostalo in patriarhalno družbeno ureditev, so na srbsko »civilizacijo« odgovorili z oboroženim odporom, ki se je izrazil v Komiteju za narodno zaščito Kosova. Podobne napetosti so izbruhnile tudi v Makedoniji, kjer je že od konca 19. stoletja delovala Notranja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO). Obe gibanji, ki sta seveda uživali podporo Italije, sta organizirali pravo gverilo, proti kateri je morala beograjska vlada uporabiti znatne sile, pogosto kazenske odrede pod vodstvom razvpitih kriminalcev. Pri tem je zatrjevala, da ne gre za organiziran odpor s politično vsebino, temveč za hajduke, kačake in bandite, s katerimi je treba ravnati brez usmiljenja. Čeprav je Kraljevina SHS septembra 1919 v St. Germainu podpisala mednarodno pogodbo, s katero se je obvezala spoštovati etnične manjšine in njihovo kulturno individualnost, je te obveze v naslednjih letih dosledno kršila. To še posebej velja za pravice Makedoncev in Albancev: prvi za Beograd sploh niso obstajali, ker so jih zaradi jezikovne sorodnosti imeli za Srbe, na druge, naseljene na območju, za

katero so Srbi trdili, da je zibelka njihovega naroda, so gledali kot na uzurpatorje, ki jih je treba čim prej pregnati ali asimilirati.

Ena redkih na novo priključenih dežel, kjer ni bilo protestov etničnega značaja, je bila Slovenija. Zaradi strahu pred Nemci in Italijani, ki so zasedli dober del njihovega ozemlja, zaradi skromne državniške tradicije kakor tudi naivnega zaupanja v bratstvo jugoslovanskih narodov so bili šibki in negotovi Slovenci kar zadovoljni, da so pod beograjsko zaščito. Vendar tudi med njimi prva povojna leta niso bila povsem mirna, le da incidenti in spopadi s policijo niso koreninili v narodnostnih, temveč v socialnih problemih, ki so jih povzročale težke življenjske razmere, a tudi novice o revolucionarnih gibanjih v sosednjih državah. Čeprav so skušale oblasti z vsemi sredstvi preprečiti, da bi se v Kraljevini SHS širile vesti o vrenju v Italiji, na Madžarskem in na Bavarskem, ki ga je povzročila zmaga boljševikov v Rusiji, jim to ni uspelo. V slovenskih rudniških in industrijskih središčih so že decembra 1918 in na začetku leta 1919 izbruhnile stavke, katerih ozadje ni bilo samo ekonomsko, temveč tudi politično, in se kmalu razširile tudi drugod po državi.

Pod vplivom teh dogodkov so se znotraj socialističnega gibanja okrepile leve struje, katerih moč se je pokazala na »kongresu združitve« 19. aprila 1919 v Beogradu, kjer so se zbrale vse socialdemokratske stranke, pred vojno prisotne na jugoslovanskem ozemlju. Toda pod vplivom III. internacionale, ki jo je Lenin pravkar ustanovil v Moskvi, in zmage sovjetov na Madžarskem so se socialisti, namesto da bi se združili, razcepili na dve struji. Večina, ki jo je vodil srbski marksist Filip Filipović, je sprejela Leninov maksimalistični program in ustanovila Socialistično delavsko stranko Jugoslavije (komunistov), manjšina, sestavljena predvsem iz Slovencev in Hrvatov, pa je ostala zvesta reformističnim idejam. Sindikati, ki so se prav tako razcepili, so v glavnem stopili na stran revolucionarne levice. Tudi ob njihovi podpori je komunistični stranki (štela je 65.000 članov) uspelo organizirati odmevno solidarnostno akcijo v prid ruskega in madžarskega proletariata v Rusiji in na Madžarskem ter pozvati delavce, naj se uprejo tistim, ki načrtujejo križarsko vojno proti tema sovjetskima državama.

Pozno spomladi leta 1919 so se zares začeli širiti glasovi, da se dvor in njemu bližnji vojaški krogi pripravljajo na oboroženo intervencijo na Madžarskem in v Rusiji, še več, da hoče Aleksander sestiti na prestol ruskih carjev. Ljudje, utrujeni od vojne in vznemirjeni od teh novic ter komunistične propagande, so reagirali nadvse odklonilno. Iz protesta proti intervencionistični vladni politiki je prišlo že 21. in 22. junija do splošne stavke železničarjev, mesec dni kasneje pa do uporov ob severni meji med četami, ker so bile prepričane, da jih bodo zdaj zdaj poslali v boj proti republiki Bele Khuna. Komunisti so skušali izrabiti nastali položaj: pozivali so k ustanovitvi vojaških, delavskih in kmečkih sovjetov ter k prevzemu oblasti. Vlada jih je zato obtožila, da so madžarski plačanci in da pripravljajo revolucijo. Dvesto najvidnejših agitatorjev iz Zagreba in Beograda je aretirala in jih brez sodbe zadržala v zaporu nekaj mesecev. Njihove časopise je prepovedala, zbirališča zaprla, obenem pa poskrbela, da je število policistov pomnožila z deset na dvajset tisoč. Zaradi nezrelosti razmer, organizacijske in številčne šibkosti ter notranjih sporov komunistom kljub vznesenim besedam, s katerimi so pozivali k revoluciji, seveda ni uspelo. Voditelji partije so zato decembra 1919 po propadu madžarske sovjetske republike sklenili, da se vključijo v politično življenje v skladu s pravili meščanske demokracije. Na občinskih volitvah naslednjega leta so dosegli vrsto sijajnih uspehov v mnogih industrijskih središčih in si celo zagotovili relativno večino v Zagrebu, absolutno pa v Beogradu. Vlada je v obeh mestih takoj preprečila vzpostavitev levičarske uprave in uvedla komisarski režim.

Beograjske oblasti, prestrašene zaradi komunistične agitacije in zaradi nemirov etničnega značaja, niso nastopile proti socialnemu in narodnostnemu vrenju samo s silo – kot na primer aprila 1920 v Ljubljani, ko je policija ubila 14 in ranila 40 demonstrantov – temveč tudi z reformami. Te je zahtevala v prvi vrsti Demokratska stranka, ki je nastala sredi februarja 1919 z združitvijo kakega ducata unitarističnih, centralističnih in monarhističnih skupin. Da bi si pridobila naklonjenost kmetov, je s svojim voditeljem Svetozarjem Pribičevićem zahtevala radikalno agrarno reformo, saj so v mnogih predelih Kraljevine SHS, na Hrvaškem, v Dalmaciji, Bosni

in Hercegovini, na Kosovu in Makedoniji obstajali še kolonatski in fevdalni odnosi. Regent Aleksander je reformo obljubil že v svojem prvem manifestu 6. januarja 1919, in to toliko lažje, ker so v Srbiji odpravili latifundije že leta 1833. Uresničevati so jo začeli, čeprav ne brez težav, že februarja 1919, ko so z zakonom preklicali vse fevdalne obveznosti, razlastili veleposestnike ter podržavili gozdove. Razdeljevanje zemlje po zapletenem in nejasnem postopku, ki je ponujal marsikatero priliko za popraviljanje zakona v prid starih lastnikov, pa se je zavleklo, saj je bilo formalno zaključeno šele čez deset let. Pri tem velja poudariti, da kmetje sprva niso dobili zemlje v last, temveč samo v štiriletni najem. Da so bile etnične skupine, ki niso spadale k »troedinemu« narodu, močno diskriminirane, se razume samo po sebi.

Začasna Protićeva vlada, v kateri je bilo 13 Srbov, štiri Hrvatje, dva Slovenci in en Bošnjak, je uveljavila neproporcionalno razdelitev vladnih mest, ki je obveljala kot pravilo za vse obdobje med vojnama. Nosilni steber te vlade so bili poleg radikalcev še demokrati, ki na začetku niso izključevali možnosti, da bi se s Pašićevo stranko združili v enotno politično telo. Ti načrti pa se niso posrečili tudi zato, ker je regent Aleksander nasprotoval oblikovanju premočne stranke, da ne bi bila v napoto njegovim avtokratskim ambicijam. Obe stranki, tako Radikalna kot Demokratska, sta zagovarjali močan centralizem, razhajali pa sta se v pojmovanju sil, na katere naj bi se opirala država. Radikalci so trdili, da mora Srbija dati pečat Kraljevini SHS, medtem ko so demokrati zahtevali, naj se čim prej vzpostavi nova skupnost, ki jo bo prevevala ena sama narodna duša, enotna narodna zavest in volja. Pribičević je bil pri tem mnenja, da z »ostanki preteklosti« ni mogoče iskati kompromisa, temveč jih je treba tudi s silo zatreti in tako uresničiti pogoje za »integralno jugoslovanstvo«.

Zaradi teh različnih gledanj je med strankama kmalu prišlo do trenj in ostrih spopadov. Ambicije, osebne antipatije med posameznimi voditelji, nesporazumi glede notranje in agrarne politike so tako že poleti 1919 povzročili padec Protićeve vlade. Regent je tedaj poklical na oblast demokrate, ki so pod predsedstvom Ljubomirja Davidovića sestavili koalicijo z zmernimi socialisti in majhno

črnogorsko skupino. Poudarjeno centralistična usmeritev te vlade je povzročila na Hrvaškem in drugod protestno gibanje, ki se je razrastlo jugovzhodno od Zagreba v pravi kmečki upor. Svetozar Pribičević, minister za notranje zadeve, je ob tej priliki celo zahteval, naj vlada pošlje proti Hrvatom kazensko ekspedicijo. Ker tega ni dosegel, je samovoljno ukazal uvesti drastične policijske ukrepe, ki so na Hrvaškem še okrepili odpor in sovraštvo do Beograda.

Ker je želel bolj organsko povezati državljane z oblastjo, je Davidović proti koncu leta 1919 sklenil, da bo razpustil začasno narodno predstavništvo, sestavljeno iz članov Narodnega sveta, srbske skupščine ter poslancev Makedonije in Črne gore, ki so bili izvoljeni pred vojno in torej niso imeli prave legitimnosti. Po njegovem bi bilo treba na podlagi splošne volilne pravice izvoliti nov, začasni parlament, ki naj bi pripravil zakon za sklic ustavodajne skupščine. Toda februarja 1920 je Aleksander ocenil, da za ta korak trenutek ni primeren, zato je zavrnil podpis odločbe in s tem povzročil padeč vlade. Sledil je drugi Protičev kabinet (vanj so stopili radikalci, Slovenska ljudska stranka in Trumbićeva Hrvaška zveza), ki je skušal vsaj s kako simbolično gesto popraviti škodo, za katero je bil odgovoren Pribičević. Vsi naporji pa so ostali brez uspeha, kajti Demokratska stranka je vladi odločno nasprotovala in se pri tem skupaj s socialdemokrati zatekla celo k parlamentarni obstrukciji. Že maja 1920 so se radikalci in demokrati znova pobotali, predvsem zaradi težkih mednarodnih razmer, pa tudi iz strahu pred komunistično agitacijo in stavkovnim gibanjem, ki je zajelo državo. Oblikovali so skupno vlado pod vodstvom radikalca Milenka Vesnića, v kateri je bil notranji minister Davidović, minister za šolstvo pa Pribičević, z nalogo, da vzgoji mladino v pristnem »jugoslovanskem duhu«.

Vlade, ki so si v prvih dveh letih po združitvi sledile na krmilu države in jo upravljale predvsem z dekreti, so skušale v prvi vrsti okrepiti nadzor nad lokalnimi upravami v Ljubljani, Zagrebu, Sarajevu in Splitu ter odpraviti vsaj najvidnejše razlike med deželami novega kraljestva. Šlo je za občutljivo nalogo, ki je zadela v številne interese in ji zaradi vkljenjenosti v svoje mentalne spono niso bili kos ne radikalci ne demokrati. Objektivne težave tega procesa so se pokazale v prvi polovici leta 1920, ko se je Davidovićevo vlada

odločila, da brez pristanka začasnega predstavništva vzame iz prometa avstrijske krone. Zamenjali so jih z dinarji po tečaju 4 proti 1, kar po mnenju prizadetih ljudi ni ustrezalo realnemu vrednostnemu razmerju med denarnima enotama. V Beogradu so to seveda odločno zanimali. Vsekakor ni mogoče spregledati dejstva, da je dekret hudo prizadel gospodarstvo bivših habsburških dežel, okrepil pa srbsko in obenem dokazal, da ljudje na vrhu ne bodo izbirali sredstev za utrditev svoje oblasti. Enako brezobzirno politiko so uvajali tudi v vojski. Leta 1919 in 1920 so sicer vključili v njene vrste okoli 2.500 bivših avstro-ogrskih častnikov, vendar je ta velikodušna poteza do slovenskih in hrvaških »sovražnikov« slonela na prepričanju, da morajo nadzor nad vojsko vsekakor ohraniti Srbi. Tako so vsi višji čini ostali v rokah srbskih oficirjev, ki so bili trdno odločeni, da branijo svoje privilegije in ohranijo svojo odločilno vlogo v političnem življenju države.

Pri tem so se navezovali na tradicijo, globoko zakoreninjeno v srbski zgodovini, ki se je na krvav način pokazala leta 1903 ob umoru kralja Aleksandra in njegove žene Drage, zadnjih vladarjev iz dinastije Obrenovičev. Vodja atentatorjev, polkovnik Dimitrijević (pravili so mu Apis, po egipčanskem božanstvu, ker je po postavi spominjal na bika), je načeloval tajni vojaški skupini, znani kot Črna roka, iz katere je leta 1911 izšla prav tako tajna, a ne tako ekskluzivna organizacija Ujedinjenje ili smrt. Ta je že s svojim imenom razglašala, da se njeni člani v boju za združitev srbske zemlje ne bodo ustavili pred nikomer. Sarajevski atentat na avstro-ogrškega prestolonaslednika Franca Ferdinanda ne bi bil mogoč brez njenega podtalnega delovanja, povsem iz trte izvita pa je bila zarota, ki naj bi jo bili poleti 1916 skovali Apis in njegovi pristaši proti regentu Aleksandru. Obtožbo v tem smislu sta si izmislila sam knez in ministrski predsednik Pašić, da bi se znebila vse bolj vplivne in za dinastijo nevarne zarotniške skupine. Proti članom Črne roke so tako v Solunu organizirali proces, na katerem so njene voditelje obsodili na smrt. Z Aleksandrovo podporo se je v naslednjih letih razbohotila konkurenčna organizacija Bela roka, v katero so stopili tisti častniki, ki so bili zvesti dinastiji in odločeni, da jo branijo pred njenimi »notranjimi« sovražniki. Šlo je za neformalno, a

zaradi svojega položaja na dvoru nadvse vplivno organizacijo, ki je delovala povsem ločeno od institucionalnega ustroja države in izven kakršnegakoli nadzora. Megalomanstvo njenih članov, ki so dajali Kraljevini SHS odločno militarističen pečat, je zmaga v prvi svetovni vojni še podkrepila. Prepričanje, da lahko novi državi vladajo v skladu z lastnimi idejami in apetiti, je dobro izražal stavek, ki ga je bilo pogosto slišati na dvoru: »Zrušili smo Avstro-Ogrsko, kaj nam torej morejo Hrvati?«⁹

Konstituirana oblast se ni naslanjala samo na vojsko, temveč tudi na Cerkev. Pri tem je morala biti seveda oprezna, saj je bila Kraljevina SHS v verskem pogledu nadvse raznolika. Zato je od vsega začetka zastavila previdno in kolikor toliko tolerantno politiko do raznih veroizpovedi in sekt. Značilno je, da je bratovščina plešočih dervišev, ki so jo odpravili v Turčiji Kemala Atatürka, lahko svobodno delovala v Skopju, pa tudi, da so bile prepovedane le pacifistične verske skupnosti (na primer nazarenci). Katoliška cerkev je sicer uživala spoštovanje oblasti, ni pa bila priljubljena, saj je v preteklosti gojila odkrite simpatije do habsburškega cesarstva. Vatikan se je poleg tega preveč izpostavil v obrambi italijanskih teritorialnih zahtev, zaradi česar je bil tarča hudih časopisnih napadov, to pa ni pospeševalo dobrih odnosov med katoliško hierarhijo in državnim vrhom. Tista, s katero so oblasti računale, je bila pač Pravoslavna cerkev, že po tradiciji tesno povezana s srbskim narodom in državo. Ko je nastala Kraljevina SHS, so bili pravoslavni verniki razdeljeni v vrsto metropolij, ki jih je bilo treba zdaj združiti v eno samo »avtokefalno«¹⁰ telo. Z blagoslovom ekumenskega patriarha iz Carigrada (za uslugo mu je beograjska vlada plačala milijon frankov) so tako 12. septembra 1920 slovesno razglasili ponovno »vstajenje«¹¹ starodavnega srbskega patriarhata, na prestol katerega je leto pozneje sedel beograjski metropolit Dimitrije Pavlović.

Vlada je skušala okrepiti svoj nadzor tudi nad muslimansko versko skupnostjo, toda poskus, da bi sedež reis-ul-ulema, njenega najvišjega verskega predstavnika, prenesli v Beograd, se je izjalovil zaradi odločnega nasprotovanja Bošnjakov. Ti so ohranili svoj kulturni in verski center v Sarajevu in v odgovor na teror, katerega žrtev so bili, februarja 1919 ustanovili Jugoslovansko muslimansko

organizacijo, ki ni slonela na etničnih, temveč verskih načelih. V primežu tragične krize identitete so se muslimanski Bošnjaki, ki še niso imeli moči, da bi se konstituirali v samostojen narod, začasno zadovoljili z obrambo svojih kulturnih, gospodarskih in verskih interesov.

V letih 1919 in 1920 je beograjski vladi po zapletenih in včasih dramatičnih pogajanjih uspelo zakoličiti meje Kraljevine SHS z vrsto mednarodnih dogovorov, ki sicer niso zadovoljevali nikogar, a so na evropskem političnem zemljevidu vendar dajali državi zaokroženo obliko. Ko je bil dosežen sporazum o mejah in so se notranje razmere kolikor toliko uredile, ni bilo mogoče več odlašati s sklicem ustavodajne skupščine. Po zakonu, ki ga je sprejel začasni parlament 3. septembra 1920, so razen vojakov dobili volilno pravico vsi moški, stari 21 let. Te pravice niso imele ženske, prav tako ne pripadniki manjšin, in sicer z izgovorom, da se še niso odločili, za katero državljanstvo bodo optirali. Zakon je skušal omejiti preveliko politično razcepljenost (tako je na primer zahteval, da mora imeti vsaka volilna lista vsaj enega kandidata z akademskim nazivom) in ni bil brez skritih zank, ki so dajale garancijo ljudem na oblasti, da jim razmere ne bi ušle iz rok, vendar pa je bil za tisti čas nedvomno dovolj demokratičen.

Na volitvah 28. novembra 1920 so ljudje zaradi velikega števila nepismenih odločali o svoji izbiri s kroglicami. Skromno kulturno in državljanstvo zrelost prebivalstva je potrdila tudi majhna udeležba na volitvah, saj se je kar 35 odstotkov upravičencev vzdržalo glasovanja. V nekaterih pokrajinah, na primer v Srbiji, jih skoraj polovica ni prišla na volišča. Čeprav sta obe veliki vladni stranki storili vse, da s pritiski, nepravilnostmi in celo ponaredbami speljeta vodo na svoj mlin, za zagovornike centralizma končni rezultati gotovo niso bili spodbudni. Za demokrate in radikalce je namreč glasovalo nekaj več kot 600.000 volivcev, medtem ko so sile, ki so se tako ali drugače zavzemale za lokalno avtonomijo ali pa so bile vladi odkrito sovražne, dobile okrog 535.000 glasov. Tak izid je bil seveda alarmni zvonec za stranki na oblasti, vodstvi katerih sta takoj ukrepali in premierju Vesniću naročili, naj v skladu z njunimi interesi izdela začasni pravilnik ustavodajne skupščine. Zares so ga

oblikovali tako, da je od samega začetka okrnil njene suverene pravice, saj je predvideval, da morajo poslanci priseči zvestobo kroni, pa tudi, da za odobritev ustave zadostuje navadna večina. S tem ni bilo storjeno samo nasilje nad poslanci republikanskega prepričanja, temveč je bila poteptana tudi obljuba, zapisana v Krfski deklaraciji, da bo ustava sprejeta s »kvalificirano večino«. Vprašanje je bilo seveda bistvenega pomena. Glede na to, da je bilo srbsko prebivalstvo v državi najštevilnejše, si pač ni bilo težko predstavljati, da bo ustava, sprejeta z navadno večino, ustrezala predvsem njegovim interesom.

27

Medtem ko so se v politični javnosti zaradi tega in drugih problemov razbesnele ostre, a brezplodne polemike, je Vesnićeva vlada storila še en korak, da bi oslabilo opozicijo. Pod udar je vzela komuniste, ki so dobili 200.000 glasov in se uveljavili kot tretja stranka v državi. Izgovarjajoč se na stavko, ki je izbruhnila v Trbovljah, je v noči med 29. in 30. decembrom 1920 notranji minister Milorad Drašković izdal dekret, tako imenovano obznano, v katerem je bilo zapisano, da je vlada prišla na sled zaroti, ki jo kujejo boljševiški elementi. »Da državi prihrani novo prelivanje krvi in prepreči državljansko vojno, podobno ruski«, je do sprejetja ustave prepovedal vsakršno propagando Komunistične partije Jugoslavije (v to se je preimenovala Socialistična delavska stranka (komunistov) na kongresu v Vukovarju 22.–24. junija 1920). Zaman so komunistični poslanci, ki so celo prisegli zvestobo monarhiji, da jim je bilo mogoče sodelovati v ustavodajni skupščini, skušali prepričati predstavnike drugih opozicijskih strank, naj obznano razglase za brezpravno. Sporazum med njimi je onemogočalo dejstvo, da komunisti, zaprti v oklep svoje proletarske in internacionalistične ortodoksije, niso razumeli pomembnosti nacionalnega in tudi agrarnega vprašanja, medtem ko predstavniki avtonomističnih skupin v obznani niso zaznali nevarnosti za svobodo vseh, temveč so z vlado delili strah pred »boljševiško kugo«.

Največje presenečenje, ki so ga prinesle volitve, je bil velik uspeh Hrvaške kmečke stranke. Njen voditelj Stjepan Radić se jih je udeležil predvsem zato, da pokaže svojo moč, in pri tem se ni uštel. Hrvati, ki so prvič v svoji zgodovini glasovali na podlagi splošne in

enake volilne pravice, so se množično strnili okoli njega in s tem dokazali, da tisti, ki so do tedaj govorili v njihovem imenu, niso njihovi resnični predstavniki. Hrvaška kmečka stranka – kmalu si je privzela še oznako »republikanska« – je namreč dobila 230.000 glasov in si s tem zagotovila absolutno večino na Hrvaškem in v Slavoniji.

Slovenska ljudska stranka, izrazito katoliško, celo klerikalno obarvana, se je izkazala kot najmočnejša sila v Sloveniji, medtem ko se je v Bosni in Hercegovini uveljavila Jugoslovanska muslimanska organizacija, ki jo je vodil Mehmed Spaho, brat poznejšega reis-ul-ulema Fehima efendija. Na splošno je mogoče reči, da je Kraljevina SHS prišla iz volilne preizkušnje kot politični harlekin: najpomembnejše stranke so si namreč zagotovile trden položaj le v nekaterih predelih države, v drugih pa so imele bolj skromen ali nič en uspeh. Radikalna stranka, močna v Srbiji, ni imela opore na Hrvaškem, medtem ko je bila v Sloveniji domala neznanca. Demokratska stranka se je delno uveljavila v Srbiji, Bosni in Hercegovini, v Krajini in Liki, pa tudi na Kosovu in v Sandžaku – dveh »srbskih« območjih z muslimanskim prebivalstvom – kjer so volivci v strahu pred Pašićevim velikosrbstvom očitno dali prednost Pribičevićevemu »jugoslovanstvu«. Komunisti niso imeli največ volivcev na severu, kjer so obstajala kolikor toliko močna proletarska jedra, temveč na jugu, v Makedoniji in Črni gori. Tu jih ljudje niso podprli iz ideoloških razlogov, temveč iz protesta proti režimu. Celomnogi begi in hodže so glasovali zanje ter priporočili svojim pristajšem, naj store isto, ker so s tem skušali izraziti svoje nezadovoljstvo z napovedano agrarno reformo. Med muslimani na jugu je dobila vsekakor največ glasov stranka Džemijet, ki je s svojim programom obljubljala, da bo ščitila interese turškega in albanskega prebivalstva.

Z obznano je Vesnićeva vlada opravila svoje zadnje pomembnejše dejanje, kajti na začetku leta 1921 jo je zamenjal kabinet 75-letnega Nikole Pašića. Tudi knezu Aleksandru, ki je sicer starega političnega prvaka že dolgo težko prenašal, je postalo jasno, da v občutljivem trenutku oblikovanja ustave ni primernejšega človeka od njega, če naj stvari stečejo tako, kot je treba. Pašić je sestavil

vlado radikalcev in demokratov ter skupščini predstavil ustavni predlog, ki je bil oblikovan po srbski ustavi iz leta 1903 (ta pa je imela za vzor francosko). Mnogi so osnutku upravičeno očitali, da predvideva »centralizirano monarhijo z omejenim parlamentarizmom«, saj je postavljala vladarja na vrh institucionalnega trikotnika, ki sta ga z njim sestavljala še parlament in vlada. Ti dve telesi naj bi celovito izvrševali svojo zakonodajno in izvršno oblast samo v soglasju z vladarjem, kar je med drugim tudi potrjeval člen, po katerem naj bi bila vlada odgovorna ne samo skupščini, temveč tudi kralju. Po modelu francoskih departmajev naj bi državo razdelili na 33 pokrajin z ne več kot po 800.000 prebivalci, s tem pa izničili tradicionalne etnične in zgodovinske enote ter še okrepili osrednjo oblast. Na čelo pokrajin naj bi namreč kralj imenoval »velike župane« s pomembnimi pooblastili nad lokalnimi skupščinami in njihovo upravo.

29

Ta ustavni načrt, ki je povsem zanemarjal tradicijo in interese nesrbskega prebivalstva, sta podpirala knez Aleksander in Pribičević, medtem ko so ga nasprotniki centralizma odločno zavračali. V ustavodajni skupščini pa niso bili zmožni, da bi oblikovali alternativni predlog, in tudi ne, da bi z razpravo razčistili svoje konfliktno poglede. Šli so vsak v svojo smer, vsakdo zagledan v svoj prav, ne da bi se ozirali na skupne koristi. Značilno za zmedo, ki je vladala v skupščini, je dejstvo, da so komunisti celo predlagali sovjetsko republiko. Še bolj radikalen in iracionalen je bil Stjepan Radić, ki se je s svojimi petdesetimi poslanci odločil za bojkot skupščine, da mu ne bi bilo treba priseči zvestobe kralju. Ker ni znal oceniti razmerja sil v državi in na mednarodnem polju, ni prisluhnil svarilom Anteja Trumbića ter drugih zmernih hrvaških voditeljev, ampak je vztrajal v svoji brezplodni, zato pa vedno glasnejši opoziciji. Med drugim je celo razglasil lastno hrvaško republikansko ustavo, ki je očitno ostala le na papirju.

Radićev zgled je bil seveda nalezljiv. Politične stranke, ki se niso strinjale s Pašićevim osnutkom, so iz protesta začele druga za drugo zapuščati ustavodajno skupščino. Najprej so to storili štirje parlamentarci Hrvaške zveze, ki so predstavljali hrvaško meščanstvo in v preteklosti sodelovali z vlado, tem pa so sledili komunistični

poslanci ter še predstavniki Slovenske ljudske stranke in njihovi zavezniki, združeni v tako imenovani Jugoslovanski klub. Na koncu se je moral Pašić zateči k ponižujoči, a preizkušeni metodi in si s podkupovanjem zagotoviti potrebno večino. Prepričan je bil, da cilj posvečuje sredstva in da je treba čim prej utrditi državo; čas bo pozneje zgladil konflikte in nesporazume. Potem ko mu je uspelo premostiti pomisleke v lastni in Demokratski stranki, si je zagotovil podporo Jugoslovanske muslimanske organizacije, s tem da je muslimanskim veleposestnikom, ki jim je grozila agrarna reforma, obljubil finančno pomoč in koncesije na šolskem, verskem in pravnem področju. Z »bakšišem« si je pridobil še makedonske, kosovske in črnogorske muslimane, pa tudi Slovensko kmečko stranko, katere predstavnik je bil za nagrado imenovan za poslanika v Pragi.

Za ustavo se je tako izreklo 233 poslancev, 35 jih je bilo proti, medtem ko se jih je 185 vzdržalo. 70 odstotkov poslancev iz Hrvaške in Slavonije, 60 odstotkov iz Slovenije in 55 odstotkov iz Dalmacije se glasovanja ni udeležilo, s čimer so protestirali proti novi ureditvi. Ta je imela kljub svojemu togemu centralizmu nedvomno nekaj liberalnih potez, saj je državljanom priznavala tradicionalne svoboščine, zagotavljala avtonomijo sodstva, pa tudi ločitev Cerkve od države. Od prvotnega Pašićevega projekta se je ustavni tekst še najbolj oddaljeval v členih z gospodarsko in družbeno vsebino, ki so bili povzeti po weimarski ustavi, in sicer zaradi naivne ambicije njegovih avtorjev, da bi se zgledovali po najboljših zahodnih vzorih. Razhajanje med resničnostjo in normo je bilo zato še bolj kričeče in je že od začetka dajalo ustavi pečat neustreznosti. To so opazili celo Francozi, čeprav so bili naklonjeni Pašićevemu centralizmu. »Iskati v angleški, francoski in nemški zakonodaji modele za državo, v kateri so se prvič v zgodovini združili Srbi, Hrvati in Slovenci,« je pisala nekaj let pozneje *Revue de Paris*, »je tako, kot če bi Franciji Ludvika XI. hoteli vsiliti ustavo tretje republike.«¹⁰

Pašićeva vlada je zagrešila tudi veliko psihološko napako, ko je sklenila razglasiti ustavo na Vidov dan, 28. junija 1921, in jo tako čim bolj povezati z osrednjim dogodkom v srbski zgodovini, z bitko na Kosovem polju. Ta obletnica, ob kateri je bil leta 1914 izveden tudi sarajevski atentat, je govorila namreč samo srbski kolektivni

psihi, povsem tuja pa je bila Hrvatom in Slovencem. Če je mogoče imeti vidovdansko ustavo za zmago, potem je bila to Pirova zmaga, saj je jasno pokazala, da zeva znotraj Kraljevine SHS globok razkol, ki je v bistvu posledica starodavnega konflikta med vzhodno in zahodno Cerkvijo pa tudi stoletnega sovraštva med habsburškim in otomanskim cesarstvom. Kot je pravilno opozorila britanska ambasada v Beogradu, je bilo 75 odstotkov tistih, ki so glasovali za ustavo, pravoslavcev, 70 odstotkov tistih, ki so jo bojkotirali, pa katoličanov. K temu je treba še dodati, da je bila za njeno potrditev odločilna podpora muslimanov in da je bila sprejeta samo s tremi glasovi večine.

31

Na Hrvaškem in v Sloveniji so nanjo gledali z nemočnim odporom in jo imeli za pravo katastrofo. Ljubljanski škof Bonaventura Jeglič, duhovni oče Slovenske ljudske stranke, ki se je v preteklosti prepričan zavzemal za združitev južnih Slovanov, je odklonil, da bi 28. junija v cerkvah slovesno maševali in zvonili, kot je zahtevala vlada. Svoje nezadovoljstvo je izrazil z besedami: »Dan, ko razglašajo takšno ustavo, je dan žalosti in ne veselja.«¹¹

2. poglavje

DIPLOMACIJA IN NASILJE

32

V prvih dveh letih obstoja Kraljevine SHS so težke notranje razmere spremljali nič manj pereči zunanji zapleti. Treba je bilo namreč doseči mednarodno priznanje države in določiti njene meje, ki so se vile v dolžini tri tisoč kilometrov in skoraj povsod zarezovale v tkivo starih historičnih in jezikovno mešanih dežel. Seveda ni šlo brez hudih trenj s sosedi, saj je bilo dejansko nemogoče potegniti mejno črto, ki ne bi zadela ob interese tega ali onega naroda.

Boj za meje se je bil predvsem v Parizu, kjer je morala jugoslovanska delegacija s Pašičem in Trumbičem na čelu računati zlasti z nasprotovanjem Italijanov. Ti so bili namreč odločeni, da bodo na mirovni konferenci dosegli vse, kar so jim Francozi in Angleži obljubili z Londonskim paktom leta 1915 ob vstopu v vojno. Leta 1919 je italijanski zunanji minister Sonnino še vztrajal pri svojih »faraonskih sanjah«, prepričan, da bo svoji državi zagotovil prevlado nad Jadranom in Balkanskim polotokom ter s tem status velike sile. Ni se pač zavedal sprememb, ki so jih v mednarodno politično življenje prinesli oktobrska revolucija, doktrina predsednika Wilsona o samoodločbi narodov in predvsem razpad habsburške monarhije, s katerim ni leta 1915 nihče računal. Dejstvo, da je v podonavsko-balkanskem prostoru zazevala politična praznina, v kateri bi se lahko uveljavile tako revolucionarne kot habsburške in nemške revanšistične sile, je Franciji in Angliji naravnost narokovalo, da se zavzameta za ustanovitev velike Srbije. Tega mnenja pa niso delili Italijani, ki so s svojo vojsko po premirju z Avstro-Ogrsko novembra 1918 zasedli vso vzhodno jadransko obalo ter celo prestopili meje, določene v Londonskem paktu. To je še okrepilo Sonninovo sovražno stališče do nove državne stvarnosti, ki je tako nepričakovano nastala onkraj Jadrana in s svojim obstojem

ogrožala teritorialne pridobitve, za katere je padlo več kot 600.000 italijanskih vojakov.

Čeprav je trmoglava nepopustljivost rimske vlade v sami Italiji zbužala marsikak dvom in bila deležna v Parizu ostrih kritik, se je Sonninu vendarle posrečilo, da je za nekaj mesecev preprečil mednarodno priznanje Kraljevine SHS, in sicer s trditvijo, da Slovenci, Hrvati in bivši habsburški Srbi, ki so se do nedavna borili na avstrijski strani, ne sodijo k omizju zmagovalcev. Ko je januarja 1919 jugoslovanska delegacija zahtevala potrditev stare italijansko-avstrijske meje in bila pripravljena iti v arbitražo le za Gorico, Trst in zahodno Istro, je konflikt med Beogradom in Rimom dosegel vrhunec. Jugoslovani so svoje upanje opirali predvsem na Wilsona in njegovo puritansko mesijanstvo, čeprav je postalo kmalu jasno, da je tudi ameriškemu predsedniku lažje oznanjati visoka načela o pravici vsakega naroda do samoodločbe kot pa jih uresničiti v praksi. Prisiljen, da se v Parizu sooča s konfliktnimi interesi evropskih držav, je moral Wilson vsakomur malo popustiti in predlagati v zvezi z jadranskim vprašanjem naslednji kompromis: Londonski pakt naj bi uresničili samo v severnem delu spornega ozemlja, tako da bi Istro razdelili, Lošinj dali Italiji, preostale dalmatinske otoke pa Kraljevini SHS. Reka, ki je Hrvatom pomenila okno v svet, naj bi postala svobodno pristanišče v jugoslovanskem carinskem sistemu. Rimska vlada je te predloge sprejela kot žalitev: njena delegacija je iz protesta zapustila konferenco, celotno Italijo pa so preplavila ljudska zborovanja z demonstracijami proti »pohabljeni zmagi«.

Medtem so Kraljevino SHS na začetku februarja 1919 priznale Združene države Amerike, 5. junija pa tudi Velika Britanija in Francija, ki je po Wilsonovem odhodu iz Pariza postala na mirovni konferenci njena zaščitnica. Dejansko so njeno ustanovitev priznale tudi vse tiste države, ki so skupaj z jugoslovanskimi predstavniki 28. junija 1919 v Versaillesu podpisale mirovno pogodbo z Nemčijo, med njimi tudi Italija, kjer je vlado Orlando-Sonnino zamenjal nov kabinet pod predsedstvom prožnejšega Nittija. Ugodno vzdušje, naklonjeno kompromisu, ki sta ga ustvarila tako sprememba na vrhu kot previdno diplomatsko delo v zakulisju, pa je naslednjega septembra skalil Gabriele D'Annunzio, ko je s svojimi legionarji

uprizoril »pohod na Reko«. Slavni pesnik in ljudski tribun je s to potezo prilil olja na ogenj številnih polemik v Jugoslaviji, pa tudi v Italiji, kjer se je nacionalistom pridružila še novoustanovljena fašistična stranka. Odkrite simpatije za D'Annunzia in njegovo Kvarnersko republiko, ki jih je bilo opaziti znotraj vplivnih italijanskih vojaških krogov, so namreč zaskrbele tako Beograd kot Rim. Medtem ko so v glavnem mestu Kraljevine SHS resno računali z možno akcijo savojske vojske na Jadranu, se je v Italiji začel širiti strah pred vojaškim udarom. Pod tem pritiskom sta konec leta predsednik vlade in minister za zunanje zadeve Tittoni predstavila tako imenovani »Nittijev kompromis«, s katerim sta se odpovedala Londonskemu paktu in v zameno zahtevala jamstvo za italijanstvo Reke in Zadra ter demilitarizacijo dalmatinske obale. Čeprav je kazalo, da predlog daje nekaj možnosti za sporazum, so ga Jugoslavoani januarja 1920 zavrnil, kar pa predsednika Wilsona ni posebej vznemirilo. 4. marca je izrazil mnenje, naj obe zainteresirani državi obravnavata to vprašanje na neposrednih pogajanjih. Zavezniške sile bodo potrdile katerokoli rešitev, ki bi jo Rim in Beograd soglasno sprejela.

Meseca maja so se pogovori v resnici znova začeli. Na njih sta italijansko stran zastopala predsednik nove vlade Giolitti in zunanji minister Sforza, jugoslovansko pa Pašić in Trumbić. Za Giolittija se je vedelo, da ni nikoli pripisoval posebnega pomena Londonskemu paktu, medtem ko je Sforza že med vojno kot ambasador pri srbski vladi večkrat pokazal svoje nasprotovanje Sonninovi jadranski politiki. Bil je prepričan, da je treba nujno skleniti sporazum med Italijo in Kraljevino SHS in s tem preprečiti morebitno restavracijo habsburške monarhije v srednji Evropi ter nevarnost ponovnega nemškega prodiranja proti Jadranu. Čeprav je bil pripravljen na popuščanje, pa se ni odpovedal misli, da pripada Italiji vloga velesile v vzhodnem Sredozemlju in da si mora zato, tudi kar zadeva teritorialno gospodstvo, zagotoviti vse, kar je mogoče. Rapalska pogodba, ki so jo po mučnih pogajanjih sklenili 12. novembra 1920, je bila v tem smislu izredno spreten kompromis. Grofu Sforzi je namreč z njo uspelo iztrgati Jugoslovanom marsikaj, ne da bi s tem vitalno prizadel interese nove države ter ogrozil njen obstoj.

Beograjska vlada je morala sprejeti njegova pravila igre tudi zaradi diskretnega, a nedvoumnega pritiska Francozov in Angležev, ki so ji jasno povedali, da je edina alternativa neposrednemu sporazumu z Rimom celovita uresničitev Londonskega pakta.

Rapalska pogodba je močno prizadela slovenski narod in nemalo tudi hrvaškega. Četrtnina slovenskega etničnega ozemlja s približno 300.000 prebivalci je prišla pod italijansko oblast, medtem ko so se Hrvatje morali odpovedati Istri, kjer so njihovi rojaki (več kot 160.000) skoraj celo stoletje bili oster narodnostni boj z Italijani. Reka je postala svobodno mesto, Dalmacijo pa je dobila Kraljevina SHS, razen zadrške enklave in štirih manjših otokov. V zameno za velike teritorialne žrtve, ki jih je Sforza zahteval od Jugoslavije (a ne gre pozabiti, da je bil tudi sam pod udarom lastnih nacionalistov), ji je veliko dal v političnem pogledu: priznal je novo državo, se zanjo zavzel v ozemeljskem sporu z Bolgarijo, poleg tega pa tudi odtegnil podporo dinastiji Petrovičev, ki so še vedno upali, da se vrnejo na črnogorski prestol. Še pomembnejša je bila protihabsburška pogodba, s katero sta se Italija in Jugoslavija zavezali, da se bosta skupno uprli obnovitvi monarhije na Dunaju ali v Budimpešti (ta nevarnost ni bila samo hipotetična, kot sta marca in oktobra 1921 dokazala kar dva poskusa bivšega cesarja in kralja Karla I., da se polasti madžarske krone). V Beogradu, kjer slovenskih in hrvaških izgub niso občutili preveč boleče, so z odobravanjem sprejeli politiko grofa Sforze, prepričani, da lahko poslej računajo z Italijo kot dejavnikom stabilnosti v srednji Evropi in na Jadranu. Italijanski zunanji minister se je sicer zavedal, da Rapalska pogodba zahteva od Slovencev in Hrvatov veliko, toda menil je, da bo čas ozdravil rane, zlasti še, ker bo Italija znala voditi do »slovanske« manjšine politiko, vredno njene »dvatisočletne« kulture. Obenem pa je upošteval tudi konkretnjše dejavnike: »Če se ne bosta vzljubila, se bosta oba naroda, italijanski in jugoslovanski, sporazumela zaradi skupnih interesov in potreb.«¹² Tako je pisal nekaj dni po Rapallu, ker je vedel, da slabi odnosi med Rimom in Beogradom v prvih povojnih letih niso škodovali njuni trgovinski izmenjavi. Isto pa bi lahko rekli za vse »države naslednice«, ki so bile sicer v sporu zaradi habsburške dediščine, a zaradi političnih in teritorialnih zdrah

niso žrtvovale svojih medsebojnih gospodarskih koristi. V tem smislu velja ugotoviti, da je bila Italija prvi najpomembnejši jugoslovanski zunanjetrgovinski partner glede uvoza in izvoza, da pa je drugo mesto pripadalo Avstriji, čeprav se je tudi z njo Kraljevina SHS zapletla v dramatičen spor zaradi meja na južnem Koroškem.

36

Spopad z Avstrijo je imel seveda bistveno drugačne značilnosti kot z Italijo, kajti ta okrnjeni del nekdanjega cesarstva je veljal v mednarodni areni za poraženo državo. Jugoslovansko-avstrijsko mejo na Štajerskem je določil vojaški poseg generala Rudolfa Maistra, ki je s svojimi prostovoljci novembra 1918 zasedel Maribor in dolino Drave. Bolj zapleten pa je bil položaj na južnem Koroškem, ki so ga Slovenci iz etničnih in zgodovinskih razlogov zahtevali zase, pri tem pa naleteli na oborožen odpor tamkajšnjega nemško govorečega prebivalstva. Na pariški konferenci so zato velike sile predlagale razdelitev spornega ozemlja na dve coni, v katerih naj se prebivalstvo s plebiscitom odloči o svoji državni pripadnosti. Glasovanje 10. oktobra 1920 v coni A, severno od Karavank, je prineslo Kraljevini SHS pekoč poraz, saj se je slovenska večina na tem območju raje kot zanjo odločila za socialistično Avstrijo. To je seveda pomenilo, da v coni B plebiscit ni več potreben in da je Koroška dokončno izgubljena. Za Slovence, ki so izstopili iz kulturnega in civilizacijskega kroga srednje Evrope ter se pridružili tujemu levantinskemu svetu prav v upanju, da bodo z njegovo pomočjo ohranili svojo etnično celovitost, sta pomenila Rapalska pogodba in koroški plebiscit bolečo rano in veliko razočaranje. Potem ko so stoletja živeli pod isto oblastjo v habsburški monarhiji (čeprav razdeljeni na njene različne dežele), so se naenkrat znašli razkosani na štiri med seboj sovražne države, s tretjino naroda, podrejene ga tujcem. V Ljubljani je zato prišlo do nemirov in protestov proti nezmožnosti in popustljivosti beograjske vlade, ki so jo ostro kritizirali tudi Hrvatje, ogorčeni zaradi ozemeljskih izgub v Istri in Dalmaciji. Ti protesti so bili samo glasen izraz tiste napetosti, ki se je že dalj časa kazala znotraj jugoslovanske delegacije v Parizu in kalila odnose med njenimi »avstro-ogrskimi« in srbskimi člani. Prvi so Pašiću in njegovim sodelavcem očitali, da se niso dovolj zavzeli za obrambo slovenskih in hrvaških interesov, drugi pa so trdili, da je

Trumbićeva skupina ravnodušna do naporov Srbije za zagotovitev boljših meja z Albanijo, Romunijo in Bolgarijo. Nesoglasje je bilo tudi posledica globlje dvoumnosti, značilne za tedanjo jugoslovansko zunanjo politiko. V pogovorih z Italijo, Avstrijo in Madžarsko so namreč njeni predstavniki utemeljevali svoje ozemeljske zahteve na Wilsonovih etničnih načelih, ko pa je šlo za teritorialne zahteve do Albanije, Bolgarije in Romunije, je cinični in izkušeni Pašić, ki si glede mednarodnega položaja ni delal utvar, preprosto pozabljal na visoke ideale in postavljajl zahteve, ki so slonele na ozemeljskih in strateških interesih, pač v duhu tradicionalne, na moči zasnovane diplomacije.

37

Ta politika sile je prišla v prvih dveh letih po vojni najbolj do izraza v odnosu do Albanije, ki je bila jabolko spora med beograjskimi in rimskimi hegemonističnimi ambicijami. Ker je imela rimska vlada močno vojaško oporišče v Valoni, so Jugoslovani, da bi vzpostavili ravnotežje, zahtevali popravek severne albanske meje v svojo korist. S pretvezo, da pripada Balkan balkanskim narodom, so glasno oporekali Italiji, ki je nameravala prevzeti vlogo zaščitnice nad malo šiptarsko državo. Albanci so se v primežu med tekmečema seveda bolj bali neposrednega sosedu kot vsiljivca z druge strani morja, zato so se v poznem poletju 1920 zapletli v oborožen spopad s Kraljevino SHS. Rim je to izkoristil in obtožil Beograd, da spletkari proti njihovi neodvisnosti. Očitek ni bil brez osnove, če upoštevamo, da so Jugoslovani proti koncu leta 1920, ko je Društvo narodov začelo razpravo o sprejetju Albanije med svoje člane, skupaj z Grki in Francozi temu uspešno nasprotovali, češ da ne gre za dovolj zrelo in avtonomno politično skupnost. Boji na meji med obema balkanskima državama so se nadaljevali vse naslednje leto, dokler septembra 1921 ni bila sklicana v Londonu konferenca velikih sil na ravni veleposlanikov, ki je potrdila ozemeljsko celovitost Albanije, toda tudi pravico Italije, da se ima za njeno zaščitnico. V odgovor so Jugoslovani še enkrat opozorili, da bodo na vsako vmešavanje v albanske notranje zadeve odgovorili s silo.